

Ο ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ ΑΝΑΘΕΩΡΕΙ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ

(ἀντίστοιχο κεφάλαιο στο ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

στο ἔργο τοῦ *JOHN B. BURY*

«ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΙ»)

Εὐλογία εἶναι ἡ πιθανότητα ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἀφιέρωσε τὰ χρόνια τῆς ἐξορίας του ἔπειτα ἀπὸ τὴν Πεντηκονταετῇ Εἰρήνῃ (421 π.Χ.) , γιὰ νὰ τελειώσῃ καὶ ν' ἀναθεωρήσῃ τὴν ἱστορία τοῦ πολέμου ποὺ εἶχε ὀλοφάνερα τελειώσῃ· ἡ πιθανότητα προκύπτει ἀπὸ ἕναν ἀριθμὸ ἀποσπασμάτων τοῦ Θουκυδίδη, τὰ ὁποῖα προφανῶς ἀντικρύζουν μόνο τὸ Δεκαετῇ Πόλεμο (431 - 421) καὶ τὰ ὁποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχουν διαφορετικὴ διατύπωση καὶ φρασσεολογία, ἂν εἶχαν γραφῇ ὕστερα ἀπὸ τὸ 404 π.Χ. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὅμως ὑπάρχουν καὶ ἄλλα χωρία στὴν ἱστορία τῶν δέκα πρώτων χρόνων ποὺ ἀναφέρονται σὲ μεταγενέστερα γεγονότα καὶ ὑποδηλώνουν τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία καὶ τὴν πτώση τῆς Ἀθήνας. Ἡ ἐξήγηση εἶναι φανερή: ὁ συγγραφέας ξαναδιάβασε τὸ πρῶτο μέρος τοῦ ἔργου του, ἔκανε κάποιες προσθῆκες καὶ τροποποιήσεις, ἀλλὰ μερικὲς ἀντιφατικὲς φράσεις διέφυγαν τὸ μάτι του¹.

Ἡ πιὸ ἀλάθητη ἀπ' αὐτὲς τὲς προσθῆκες εἶναι τὸ χωρίο² στοῦ ὁποῖο ὁ συγγραφέας ἀποσύρει ἀπὸ τὴν σκηνὴ τὸν Περικλῆ καὶ χαρακτηρίζει τὴν πολιτικὴν του ἱκανότητα ὑπὸ τὸ φῶς τῶν γεγονότων ποὺ ἀκολούθησαν καὶ ποὺ ἐπικύρωσαν τὴ σοφὴ πολιτικὴν του· μ' αὐτὰ ὁ συγγραφέας δείχνει ὅτι, ἂν εἶχε ἀκολουθηθῇ ἡ πολιτικὴ τοῦ Περικλῆ κι ἂν εἶχε παρουσιασθῇ διάδοχος ἱκανὸς σὰν ἐκεῖνον, τότε κι ὅλη ἡ συνέχεια καὶ ἔκβαση θὰ ἦταν διαφορετικὴ. Ἐδῶ ὁ Θουκυδίδης σχολιάζει τὴ Σικελικὴ ἐκστρατεία καὶ ἀναφέρεται σὲ μεταγενέστερα γεγονότα τοῦ πολέμου³.

Ἀλλὰ ὑπάρχει ἕνα ἀκόμη μακροσκελὲς καὶ σπουδαῖο τμῆμα στοῦ πρῶτου βιβλίου, ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθῇ μεταγενέστερη παρεμβολή: τὸ ἱστορικὸ περίγραμμα τῆς ἀναπτύξεως τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὸ 478 μέχρι, τὸ 435 π.Χ. Ὁ σκοπὸς τοῦ περιγράμματος εἶναι νὰ ἐκθέσῃ τὴν ἀνάπτυξη τῆς Ἀθηναϊκῆς Ἡγεμονίας· καὶ δικαιολογία του εἶναι ὅτι ἡ ἀληθινὴ αἰτία τοῦ πολέμου, τουλάχιστο ἀπὸ Σπαρτιατικὴ πλευρὰ, ἦταν νὰ ἐμποδίσουν τὴν Ἀθήνα νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἡγεμονία της ἀκόμη περισσότερο. Τώρα, ἂν ὁ Θουκυδίδης εἶχε συλλάβῃ αὐτὴ τὴν ἰδέα ἀπὸ τὴν ἀρχή, ἡ κατάλληλη θέση γι' αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ περίγραμμα, λογικὰ καὶ χρονικὰ, ἦταν στὴν ἀρχὴ τοῦ ἔργου, στὴν Εἰσαγωγή. Θὰ ἀποτελοῦσε ὁμαλὴ συνέχεια τῆς πιὸ παλιᾶς ἱστορίας ποὺ εἶχε ἐκθέσει ἐκεῖ. Ἀντίθετα ἔρχεται ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἀφήγηση γιὰ τὸ πρῶτο Συνέδριο τῶν Συμμάχων στὴ Σπάρτη κι ἔτσι διακόπτει ἀναπάντεχα τὴν ἀφήγηση. Ἴσως ὑπηρετεῖ σκοπὸ καλλιτεχνικὸ· προσφέρει μιὰν εὐχάριστη ἀνάπαυση ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔνταση τῶν τεσσάρων δημηγοριῶν στοῦ πρῶτου Συνέδριου καὶ προτοῦ περάσωμε στὴν ἀμέσως ἐπομένη δημηγορία τῶν Κορινθίων στοῦ Δεύτερου Συνέδριου. Ἐνῶ ὅμως αὐτὴ ἡ παρατήρηση μπορεῖ νὰ δικαιολογῇ τὴ θέση ποὺ διάλεξε ὁ Θουκυδίδης, γιὰ νὰ κἀνῃ τὴν παρῆκβαση

αυτή, πιστεύω πώς ήταν έμπνευση εκ των υστέρων. Υπάρχει έσωτερική απόδειξη ότι αυτή δεν ήταν αρχικά μέρος του έργου⁴. Γιατί ή Εισαγωγή, όπου θα μπορούσε να περιμένουμε να βρούμε ένα τέτοιο περίγραμμα, στην πραγματικότητα περιέχει μια σύντομη περίληψη των σχετικών γνωρισμάτων της περιόδου αυτής⁵. Παρακάτω ο Θουκυδίδης είχε ενώπιόν του, όπως ο ίδιος μάς πληροφορεί, το Αττικό χρονικό του Έλλάνικου· τα μειονεκτήματα του έργου αυτού αποτέλεσαν πρόσθετο κίνητρο για το Θουκυδίδη, για να προσπαθήσει να γράψει αφήγηση πληρέστερη και ακριβέστερη. Αλλά το έργο αυτό του Έλλάνικου δε δημοσιεύθηκε στην πρώτη του μορφή μέχρι το 411 π.Χ. και στην τελική του πριν από το 404 π.Χ. Και μπορούμε λοιπόν θαυμάσια να υποστηρίξουμε ότι τα προλεγόμενα αυτά είχαν περισσότερη δικαιολογία σε μιαν ιστορία πολέμου που έληξε με την καταστροφή του Αθηναϊκού Κράτους, παρά σε μιαν εξιστόρηση πολέμου που τελειώνει με την αμφίβολη Ειρήνη του 421, ή όποια άφησε τα πράγματα σχεδόν όπως ήταν;

Και πάλι μπορούμε λογικά να υποθέσουμε ότι ή δημηγορία του Έρμοκράτη το 424 στη Γέλα γράφηκε και προστέθηκε στο κείμενο έπειτα από τη Σικελική έκστρατεία. Ενώ περιλαμβάνει παρατηρήσεις που υποδηλώνουν ότι μεταγενέστερα γεγονότα τα είχε υπόψη του συγγραφέας⁶, ή αποφασιστική παρατήρηση είναι ότι ή σημασία των γεγονότων του 424 δεν ήταν φανερή μέχρι τα γεγονότα που άρχισαν το 415, αλλά φαίνεται πάρα πολύ άπιθανο ότι χωρίς τα γεγονότα αυτά ο Θουκυδίδης θα έδινε τόση έμφαση στο Συνέδριο της Γέλας εισάγοντας τη δημηγορία του Έρμοκράτη.

Είναι ένα πρόβλημα λεπτό, αν κάποιες από τις άλλες δημηγορίες στο πρώτο μέρος έχουν αναθεωρηθή και αντανakλούν το φως μεταγενεστέρων εξελίξεων, οι όποιες τότε, όταν εκφωνήθηκαν οι δημηγορίες, αποτελούσαν δυσδιάκριτο μέλλον· π.χ. στην επίκληση για ειρήνη, που άπηύθυναν οι Σπαρτιάτες άπεσταλμένοι στην Αθηναϊκή Έκκλησία του Δήμου⁷ τον καιρό του έπεισοδίου της Σφακτηρίας, οι Σπαρτιάτες κρατούν ένα ιδανικό συμπεριφορᾶς που άπηχεϊ την ειρωνική αντανάκλαση του τρόπου με τον όποιο μεταχειρίστηκαν οι ίδιοι την Αθήνα είκοσι χρόνια αργότερα. Στον E. Meyer ο Έπιτάφιος λόγος που εξέφώνησε ο Περικλῆς για τους νεκρούς του πρώτου χρόνου του πολέμου, φαίνεται ότι γράφηκε από το συγγραφέα για να είναι στην πραγματικότητα έπιτάφιος για την ίδια την Αθήνα (για το Αθηναϊκό μεγαλειό). Είναι μια γοητευτική εξήγηση, αλλά δεν μπορώ να βρω τίποτε σ' αυτήν την δημηγορία, που αναγκαία σημαίνει ότι έχει γραφῆ ύστερα από την καταστροφή. Έξ άλλου στην ύστερη δημηγορία⁸ του Περικλή, την όποια εξέφώνησε για να ένθαρρύνει τους Αθηναίους την ώρα της άπελπισίας τους, υπάρχει ένα χωρίο που φαίνεται ν' άποκαλύπτει δεύτερο κοίταγμα, αναθεώρηση. Υπάρχει μια διάθεση άπαισιοδοξίας ή μελαγχολίας, τόνος που δεν ήταν δυνατό να τον χρησιμοποιήση ο Περικλῆς σε τέτοια περίσταση και που ο συγγραφέας πολύ δύσκολα θα μπορούσε να την εισαγάγει, πριν να έχη γίνει το χειρότερο κακό. Ο όμιλητής παρατηρεί ότι ή φθορά και ο άφανισμός, ή παρακμή και ή πτώση (έλασσοῦσθαι) είναι νόμος της φύ-

σεως καὶ ὅτι, ἂν ἡ Ἀθήνα πέση, θ' ἀφήση πάντως ἀνάμνηση μεγάλη τοῦ κράτους της, τῶν στρατιωτικῶν ἐπιτυχιῶν της, τοῦ πλούτου της. Αὐτὴ εἶναι παρηγορία πού θὰ μπορούσε κανεὶς ν' ἀπευθύνη μετὰ τὸ 404 π.Χ.· δὲν εἶναι ὅ,τι θὰ μπορούσε νὰ ἱκανοποιήσῃ τοὺς πολίτες τὸ 429 π.Χ. Εἶναι κάτι πού δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἔχῃ γραφῇ στὸ μεταξὺ διάστημα.

Ἡ ἐξιστόρηση τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ πρώτου πολέμου μπορεῖ νὰ χρειαζόταν ἀναθεώρηση γιὰ ἓναν ἄλλο λόγο. Ὁ συγγραφέας ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, ἀφότου εἶχε ἀναλάβει τὴν ἀρχηγία τοῦ στόλου στὴ Θράκη, καὶ ὑπῆρχαν γραπτὰ μνημεῖα καὶ πληροφορίες πού ἴσως δὲν εἶχε καμιάν εὐκαιρία νὰ τίς προμηθευθῇ ὥσπου γύρισε στὴν πατρίδα του μετὰ τὴν ἐξορία του. Ἐχει διατυπωθῇ ἀπὸ τὸν Kirchhof ἡ ὑπόνοια ὅτι τὸ κείμενο τῆς ἀνακωχῆς πού ἔκαναν Ἀθήνα καὶ Σπάρτη τὸ 423⁹ ἦταν ὑστερώτερη προσθήκη· θὰ μπορούσε βέβαια νὰ ἔχῃ ἐξευρεθῇ στὴ Σπάρτη. Τὸ κείμενο ἐπίσης τῆς Εἰρήνης τοῦ 421 π.Χ.¹⁰ ἔχει παρεμβληθῇ σὲ μιὰν ἀφήγηση πού φαίνεται νὰ ἔχῃ γραφῇ χωρὶς ἐξακριβωμένη γνώση τῶν ἀκριβῶν ὁρῶν της· ἀλλὰ αὐτὸ δύσκολα μπορεῖ νὰ ἀποδειχθῇ. Γενικὰ φαίνεται ὅτι ὅλες οἱ προφορικὲς πληροφορίες γιὰ διάφορα γραπτὰ μνημεῖα, πού ἐμφανίζονται στὸ κείμενο, μπορεῖ νὰ ξαναδουλεύτηκαν μὲ φρασεολογία τοῦ συγγραφέα κατὰ τὴν τελικὴ ἀναθεώρηση.

Μολονότι ὁ Θουκυδίδης ξαναδούλεψε τὸ ἀρχικὸ ἔργο του, πού ἐπρόκειτο πιά νὰ ἀποτελέσῃ μέρος μόνο πολὺ μεγαλύτερου ἔργου, ποτὲ δὲν τὸ ἐτοίμασε τελειωτικὰ γιὰ δημοσίευση καὶ ποτὲ δὲν ἔκαμε τὴν τελικὴ ἀναθεώρηση. Παραμένουν χωρία πού ἀποκαλύπτουν τὴν ἀρχικὴ ἄποψη ὅτι ὁ πόλεμος τελείωσε τὸ 421 π.Χ. καὶ ὑπάρχουν δυσκολίες ἐδῶ κι ἐκεῖ, οἱ ὁποῖες ὀφείλονται πιθανῶς στὴ ματαιώση τῆς τελευταίας διορθώσεως.

Στὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ πρῶτο στὸ δεῦτερο μέρος τῆς ἱστορίας του (V, 20—26) ὑπάρχουν καθαρὰ ἵχνη ὅτι ἡ σύνδεση δὲν ἦταν τέλεια. Αὐτὰ ὀφείλονται στίς διαδοχικὲς ἀπόψεις πού δοκίμασε ὁ Θουκυδίδης γιὰ τὸν πόλεμο συγκεκριμένα:¹¹

1. Πρὶν ἀπὸ τὸ 414 π.Χ. ὀνομάζεται ἓνας πόλεμος, ὁ Δεκαετής («τοῦ πολέμου τοῦδε», V, 20,1).

2. Ἐπειτα ἀπὸ τὸ 414 π.Χ. λέγονται δύο πόλεμοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ δεύτερος ἄρχισε τὸ χρόνο ἐκεῖνο καὶ βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη.

3. Ἐπειτα ἀπὸ τὸ 404 π.Χ. γίνεται λόγος γιὰ ἓνα πόλεμο πού κράτησε εἴκοσι ἑπτὰ χρόνια.

Στὴν πρώτη θέση μπορούμε, νομίζω, νὰ διακρίνωμε ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἀρχικὰ ἔγραψε τὸ συμπέρασμα τῆς ἱστορίας του γιὰ τὸν πρῶτο πόλεμο, πρὶν νὰ σκεφθῇ τὴ συνέχιση (414 π.Χ.). Ἐχομε δύο συμπεράσματα, Ἐπιλόγους (κεφ. 20 καὶ κεφ. 24 τοῦ Ε' βιβλίου). Τὸ κεφ. 20 ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ ἐπίλογο καὶ ἀμέσως ἀκολουθεῖ ἡ συνθήκη τῆς Πεντηκονταετοῦς Εἰρήνης, ἡ ὁποία τερμάτισε τὸν πόλεμο. Ἀλλὰ ἔπειτα τὰ κεφάλαια 21—24 ἀναφέρουν τὴν συμμαχία Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων πού ἔγινε λίγο ἀργότερα καὶ μία φράση στὸ κεφ. 24 προδίδει τὸ γεγονὸς ὅτι αὐτὴ προστέθηκε κατὰ τὸ 404 π.Χ.: «καὶ τὸ θέρος ἦρχε τοῦ ἐνδεκάτου χρόνου». Ὁ ἐνδέκατος χρόνος τίνος; τοῦ πολέμου τῶν 27 χρόνων.

Ἐπειτα ἀπὸ τὶς λέξεις αὐτὲς ἀκολουθεῖ: «τ α ὕ τ α δ ἔ τ ἃ δ ἑ κ α ἔ τ η ὁ π ρ ῶ τ ο ς π ὅ λ ε μ ο ς ξ υ ν ε χ ῶ ς γ ε ν ὀ μ ε ν ο ς γ έ γ ρ α π τ α ι». Ὁλοφάνερο πῶς: 1) αὐτὸ εἶναι ἐκτὸς τόπου ἐδῶ (ἔξω ἀπὸ τὴν κανονικὴν τοῦ θέσης· ἔπρεπε νὰ εἶναι στὸ κεφ. 20 Ἐπειτα ἀπὸ τὴν συνθήκην Εἰρήνης. 2) Τὸ «ταῦτα» εἶναι συντακτικὰ ἀσυμβίβαστο, ἀφοῦ δὲ μνημονεύονται καθόλου τὰ δέκα χρόνια στὸ κείμενο. Ἄν ἡ πρόταση αὐτὴ «τ α ὕ τ α... γ έ γ ρ α π τ α ι» ἐρχόταν ἀρχικὰ στὸ κεφ. 20 (εἴτε ἔπειτα ἀπὸ τὴν τελευταία πρόταση, εἴτε ἔπειτα ἀπὸ τὴν πρώτην, τὸ «τ α ὕ τ α» καὶ στίς δύο θέσεις θὰ ἦταν ἐξίσου σὲ κατάλληλη θέσιν) ἦταν σημαντικὰ ἀλλαγμένη, γιατί ἡ ἔνδειξις «σ υ ν ε χ ῶ ς» εἶναι ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸν πόλεμο τῶν 10 χρόνων καὶ στὸν πόλεμο τῶν 27 χρόνων. Ἀλλὰ ἡ ἀλλαγὴ ἔγινε βιαστικὰ καὶ προληπτικὰ καὶ τὸ «τ α ὕ τ α» ποὺ τὴν προδίδει ἀποδεικνύει καὶ τὴν παράλειψιν μιᾶς προσεκτικῆς τελικῆς ἀναθεωρήσεως.

Τὰ κεφ. 25, 26 (Ε' Βιβλίου) ἀποτελοῦν εἰσαγωγὴν γιὰ τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἱστορίας. Τὸ κέφ. 26 διακηρύσσει ὅτι ἔχει γραφῇ μετὰ τὸ 404 π.Χ. Τὸ κέφ. 25 μπορεῖ νὰ ἔχη γραφῇ ὅταν ὁ Θουκυδίδης μελετοῦσε ἀκόμη τὸ Β' μέρος νὰ εἶναι ἱστορία ἐνὸς δευτέρου πολέμου. Ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει καμιά ἀπόδειξις γιὰ τέτοια ὑπόθεσις¹². Ἐξάλλου ἡ παρεμβολὴ τῶν λέξεων «π ρ ῶ τ ω», «πρῶτος» στὸ τέλος τοῦ πρώτου μέρους (κεφ. 20 τέλος, κεφ. 24 τέλος) μπορεῖ εὐλόγα νὰ ἔγινε, ὅταν ὁ Θουκυδίδης ἄρχισε τὴν συνέχειά του ἔπειτα ἀπὸ τὸ 414 π.Χ.

Εἶναι ἐνδιαφέρον φιλολογικὸ πρόβλημα νὰ διεισδύσωμε στὰ μυστικὰ τοῦ σπουδαστηρίου τοῦ ἱστορικοῦ, ἀλλὰ ἐδῶ μὲ ἀπασχόλησε μόνον τὸ νὰ παρουσιάσω τὰ σημαντικὰ τεκμήρια ὅτι τὸ πρῶτον μέρος τοῦ ἔργου ξαναδουλεύτηκε καὶ ὅτι σὲ μερικὰ μέρη χρειαζόταν ἀκόμη μιὰν ἀναθεώρησιν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ὅπως IV, 48, 5, II, 94, 1 (τὰ ὅποια δὲν ἀναθεωρήθηκαν ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ VIII, 96, 1.

2. II, 65, 5 μέχρι τέλος. [Ἐπειδὴ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ εἶν' ἀναγκαῖον, γιὰ νὰ κατανοηθοῦν ὅσα ὑποστηρίζει ὁ συγγραφέας, τὸ παραθέτομε : «καὶ ἐπειδὴ ἀπέθανεν, ἐπὶ πλέον ἔτι ἐγνώσθη ἡ πρόνοια αὐτοῦ ἢ ἐς τὸν πόλεμον· ὁ μὲν γὰρ ἡσυχάζοντάς τε καὶ τὸ ναυτικὸν θεραπεύοντας καὶ ἀρχὴν μὴ ἐπικτωμένους ἐν τῷ πολέμῳ μηδὲ τῇ πόλει κινδυνεύοντας ἔφη περιέσεσθαι· οἱ δὲ ταῦτα τὰ πάντα ἐς τοῦναντίον ἔπραξαν καὶ ἄλλα ἔξω τοῦ πολέμου δοκοῦντα εἶναι. . . ἐξ ὧν ἄλλα τε πολλὰ ἡμαρτήθη καὶ ὁ ἐς Σικελίαν πλοῦς . . . σφαλέντες δὲ ἐν Σικελίᾳ ἄλλη τε παρασκευὴ καὶ τοῦ ναυτικοῦ τῷ πλέονι μορίῳ καὶ κατὰ τὴν πόλιν ἤδη ἐν στάσει ὄντες ὁμῶς τρία μὲν ἔτη ἀντεῖχον τοῖς τε πρότερον ὑπάρχουσι πολεμίοις καὶ τοῖς ἀπὸ Σικελίας μετ' αὐτῶν, καὶ τῶν ξυμμάχων ἔτι τοῖς πλέοσιν ἀφρονηκόσι, Κύρῳ τε ὕστερον βασιλέως παιδὶ προσγενομένῳ, ὃς παρῆχε χρήματα Πελοποννησίοις ἐς τὸ ναυτικόν, καὶ οὐ πρότερον ἐνέδοσαν ἢ αὐτοὶ ἐν σφίσι κατὰ τὰς ἰδίας διαφορὰς περιπεσόντες ἐσφάλισαν. . .

Εἶναι ὀλοφάνερο ὅτι ὅλα αὐτὰ ἔχουν γραφῇ μετὰ τὴν τελικὴν πτώσιν 404 π.Χ.)]

3. Οἱ τελευταῖες προτάσεις τοῦ II, 81 ἦταν μεταγενέστερες ἀπὸ τὴν Σικελικὴν ἐκστρατεία. Ἡ μνεία τοῦ Ἀρχελαοῦ (413 - 399) στὸ II, 100, 2 εἶναι παρεμβολὴ ποὺ ἔγινε μετὰ. Ὅμοια καὶ τὸ IV, 74, 4. Ὁ Ε. Meyer σημείωσε ὅτι τὸ «κρῆναι γὰρ οὐπω ἦσαν αὐτόθι». (II, 48, 2). Δείχνει ἐποχὴ ὕστερα ἀπὸ τὸ 414 π.Χ.

4. Ὁ ὑπαινιγμός γιὰ τὴν κατεδάφιση τῶν Μακρῶν τειχῶν (κέφ. 93, 5) δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι δικαιολογία, καθότι μπορούσε νὰ παρεμβληθῇ καὶ μόνος. Ἀλλὰ πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι ἡ Πεντηκονταετία ἀγνοεῖται στὸ 146, ἐνῶ φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενέστερη παρεμβολή τὸ I, 23, 6.

5. κεφ. 18, 19. Ἡ Εἰσαγωγή (I, 1-23) εἶναι φανερό ὅτι γράφηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 414 π.Χ. σὰν πρόλογος στὴν ἱστορία τοῦ Δεκάχρονου Πολέμου 431 - 421 π.Χ.). Μερικὲς φράσεις μπορεῖ νὰ ἔχουν τροποποιηθῇ ἢ προστεθῇ, ὅχι ὅμως τόσο πολὺ, ὥστε νὰ εἰσαχθῇ ὑπαινιγμός γιὰ τὴν πτώση τῆς Ἀθήνας.

6. Ὑπαινιγμοὶ γιὰ τὴν Ἀθηναϊκὴ ἐκστρατεία στὴ Μήλο (IV, 60).

7. IV, 17 - 20.

8. Ὁ ὑπαινιγμός τοῦ συγγραφέα ἀναφέρεται στὰ κεφάλαια II, 60 - 64.

9. IV, 118-9.

10. V, 18-19.

11. Γιὰ νὰ κατανοηθοῦν οἱ ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα εἶναι ἀπαραίτητο νὰ παρατεθοῦν τὰ σχετικὰ χωρία (τοῦ Θουκυδίδη) στὰ ὁποῖα παραπέμπει : V, 20: Αὗται αἱ συνθήκαι ἐγένοντο τελευτῶντος τοῦ χειμῶνος. . . κατὰ θέρη δὲ καὶ χειμῶνας ἀριθμῶν, . . .εὐρήσει. . .δέκα μὲν θέρη, ἴσους δὲ χειμῶνας τῷ πολέμῳ τῷδε γεγεννημένους.

V, 24, 2: Αὕτη ἡ ξυμμαχία ἐγένετο μετὰ τὰς σπονδὰς οὐ πολλῶ ὕστερον, καὶ τοὺς ἄνδρας τοὺς ἐκ τῆς νήσου ἀπέδωσαν οἱ Ἀθηναῖοι τοῖς Λακεδαιμονίοις, καὶ τὸ θέρος ἦρχε τοῦ ἐνδεκάτου ἔτους· ταῦτα δὲ τὰ δέκα ἔτη ὁ πρῶτος πόλεμος ξυνεχῶς γενόμενος γέγραπται.

V, 25: Μετὰ δὲ τὰς σπονδὰς καὶ τὴν ξυμμαχίαν τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν Ἀθηναίων, αἱ ἐγένοντο μετὰ τὸν δεκτὴν πόλεμον . . .ἔπειτα μέντοι καὶ ἀναγκασθέντες λῦσαι τὰς μετὰ τὰ δέκα ἔτη σπονδὰς αὗτις ἐς πόλεμον φανερόν κατέστησαν.

V, 26, 1-2: Γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ἐξῆς, ὡς ἕκαστα ἐγένετο, κατὰ θέρη καὶ χειμῶνας, μέχρι οὗ τὴν τε ἀρχὴν κατέπαυσαν τῶν Ἀθηναίων Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ ξύμμαχοι, καὶ τὰ μακρὰ τείχη καὶ τὸν Πειραιᾶ κατέλαβον. Ἔτη δὲ ἐς τοῦτο τὰ ξύμπαντα ἐγένετο τῷ πολέμῳ ἑπτὰ καὶ εἴκοσι. Καὶ τὴν διὰ μέσου ξύμβασιν εἴ τις μὴ ἀξιῶσει πόλεμον νομίζειν, οὐκ ὀρθῶς δικαιώσει.

12. Συνεπάγεται τὸ πόρισμα ὅτι οἱ λέξεις: «καὶ τὴν συμμαχίαν. . . Ἀθηναίων» (V, 25, 1) ἔχουν προστεθῇ ἐκ τῶν ὑστέρων ταυτόχρονα μὲ τὴν παρεμβολὴ τῶν κεφ. 21 - 24.